

महाराज सयाजीराव गायकवाड आणि लोकविचार

डॉ. शारदा कदम

मार्गदर्शक

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय वसमत

दुर्गा बापूसाहेब जाधव

संशोधक

सारांश :

युद्धभूमीवर पराक्रम गाजविणाऱ्या वीरपुरूषाचा शारीरिक कसरतीकडे विशेषतः लक्ष असे. ब्रिटीश कालखंडातील राजांना युद्धभूमीवर जाण्याचा प्रसंग फार अपवादाने आला. महाराज सयाजीराव गायकवाड आणि राजर्षी शाहू महाराज यांना तो आला नाही. हे राजे आपला राज्यकारभार युद्धाच्या जोरावर करत नव्हते, तर विचारांच्या जोरावर करत होते. अशावेळी त्यांचा शारीरिक तंदुरूस्तीकडे पहाण्याचा कोणता दृष्टीकोन होता ? असा प्रश्न निर्माण होणे स्वाभाविक आहे.

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची शरीरयष्टी बळकट आणि कसलेली होती. त्यांच्या विचारावर निरोगी शरीराचा प्रभाव होता. निरोगी शरीरातील निरोगी मनाचे विचार मांडणारा आणि त्या विचारांच्या पूर्तीसाठी प्रयत्नशील असणारा जाणता राजा म्हणून, त्यांची आज सर्वश्रुत ओळख आहे. यामागे व्यायाम आणि खेळाबाबतची आवड स्पष्टपणे जाणवते. याचा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधातून घेतला आहे.

प्रस्तावना :

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या जीवन कार्याचा व दिर्घायुष्याचा सूक्ष्मपणे विचार करता त्यांच्या जीवनशैलीबाबत कुतूहल निर्माण होते. असंख्य गुंतागुंतीच्या क्षणी, प्रसंगी आणि व्यस्त जीवनातही त्यांच्या मनाचे संतुलन अखंडपणे आपणास जाणवते. आपल्या जीवित कार्यावरील श्रध्दा आणि ध्यास त्यांनी ढळू दिला नाही. अखंडपणे आपले कार्य करतच राहिले आणि उत्तरोत्तर यशही संपादन केले. या सर्वांमागे निरोगी शरीर, मन होते. याचाही साक्षात्कार होतो. पण निरोगी मन, शरीर राखण्यामागील जीवनशैली अभ्यासाचा, चिंतनाचा विषय होतो. तेव्हा त्यांचे व्यायाम, क्रीडा

विचारआणि त्या विचारा मागील जाणीव अभ्यासकांच्या चिंतनाला नवी दिशा सुचिता प्राप्त करून देतात.

गृहितके :

१. महाराज सयाजीराव गायकवाड निरोगी शरीर, मन असणारे सतत प्रसन्नमुख व्यक्तिमत्व होते.
२. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची व्यायाम, खेळ यावर अपार श्रद्धा होती. ती त्यांनी आयुष्यभर निष्ठेने जोपासली.
३. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना खेळाची आवड होती. यातूनच त्यांनी संस्थानाच्या माध्यमातून खेळासाठी विशेष प्रयत्न केले.
४. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी संस्थानाच्या माध्यमातून क्रीडा धोरण राबविले होते याचा शोध घेणे.

विषय मर्यादा :

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या क्रीडा विचारांचा विचार करत असताना, त्यांना बालपणात आवडणारे खेळ प्रकार, मोठेपणी आनंदासाठी खेळत असणारे खेळ याचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर झालेला परिणाम नोंदविणे इतकाच मर्यादित हेतू ठेऊन अभ्यास केला जाणार आहे.

महाराज सयाजीराव गायकवाड आणि छत्रपती शाहू :

महाराज सयाजीराव गायकवाड भारताच्या इतिहासातील अद्वितीय व्यक्तिमत्व होते. कला, साहित्य, शिक्षण, प्रशासन, समाज कल्याण, सुधारणा, विचारवंत-समाज सुधारक- विद्यार्थी यांना राजाश्रय दिला. भारताच्या जडणघडणीच्या प्रक्रियेचा प्रमुख घटक होते. आजचा भारत सयाजीराव गायकवाड यांच्या दूर दृष्टीचे फलित आहे. भक्कम शरीरयष्टी, पिळदार अंगकाठी, निरोगी शरीर-मन, निर्व्यसनी स्वभाव असे प्रभावी राजमन त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून व्यक्त होत असे.

छत्रपती शाहू महाराज हे ही भारतीय समाज जीवनाच्या इतिहासातील अद्वितीय व्यक्तिमत्व. सयाजीराव गायकवाडाप्रमाणे पिळदार शरीर, करारी मन, कला, साहित्य, शिक्षण आणि क्रीडा क्षेत्राबाबत जिवाळा हे गुण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून प्रभावीपणे आविष्कृत होत असत. ही दोन्ही व्यक्तिमत्त्वे समाज मनाच्या चिंतनाचे, विचारांचे विषय आहेत. याच भूमिकेतून त्यांचे क्रीडा विचार

अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. विषयाची मर्यादा लक्षात घेता प्रसतुत शोधनिबंधामध्ये महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या क्रीडा विचारांचा विचार केला आहे. या दोघांच्या क्रीडाविचारांचा, धोरणाचा विस्तृत विचार ग्रंथ स्वरूपात होण्याची गरज आहे.

महाराज सयाजीराव गायकवाड आणि बालपणातील खेळ :

जगभरातील सर्वांचे बालपण खेळ, विविध कसरती यापासून नसते. त्या त्या व्यक्तिमत्वाच्या प्रदेशातील वा देशातील खेळ बालवयात खेळले जातात. या खेहण्यामागे व्यायाम हा उद्देश नसतो. आनंद आणि मनोरंजन हा उद्देश असतो. या खेळण्यातून त्या व्यक्तिमत्वाची क्रीडात्मक जडणघडण, आवड निर्माण होत असते. अथवा खेळाविषयक दृष्टीकोन बीजारोपण होत असते. महाराज सयाजीराव गायकवाड लहानपणी अन्य मुलांप्रमाणे विविध खेळ खेळल्याचे निर्देशन करताना, प्रो. गजानन माणिकराव म्हणतात, सकाळी साडेपाच सहला उठणे, प्रातःकविधी वगैरे आटोपणे, कुस्ती, मल्लखांब, दंड बैठका, घोड्यावर परेट मारणे, संध्याकाळी शाळा सुटल्यावर सवंगड्याबरोबर खेळण्यात मग्न असायचे. आट्यापाट्या, खो-खो, लिंगोरच्या, सुर असे देशी खेळ खेळण्यात त्यांना रस होता. त्याच बरोबर बॅडमिंटन, क्रिकेट असे परदेशी खेळही खेहण्यात आनंद घेत असत. १ महाराज सयाजीराव यांना हे खेळ विशेष आवडत असत. या खेळाच्या माध्यमातून त्यांच्या मनाची शरीराची जडण-घडण झालेली आहे.

महाराज सयाजीराव गायकवाड राजधर्मातील क्रीडा क्षेत्रातील व्यासंगी होते, अशी नोंद करताना प्रो. गजानन माणिकराव म्हणतात, पोहणे, फरिगदका, तलवारीच्या फेकी, निशाणाबाजी, कवायत, इत्यादी खेळ खेळण्यात त्यांना विशेष रस होता. यामुळे त्यांना या सर्व खेळात चांगले प्राविण्य प्राप्त झाले. २ युद्ध आयोध्याच्या सरावासाठी शारिरिक कठोर व्यायामाची आवश्यकता असते, याचा विचार करता महाराजांनी व्यायामाचे उत्तम धडे गिरविले असणार हे ओघाने स्पष्ट होते.

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे आहार नियोजन विचार :

महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे व्यायाम, क्रीडा, याबाबत काही मौलिक विचार होते. त्याप्रमाणे आहाराबाबत काही विचार असल्याचे जाणवत नाही. फारशा आवडीनिवडीही दिसत नाहीत. त्यांना जेवणाबाबत पुरेसता महत्वाची वाटत असे. याबाबत प्रो. गजानन माणिकराव

नोंदवितांना म्हणतात, “व्यायामाच्या बाबतीत जशा महाराजांच्या आवडी-निवडी दिसतात तशा खाण्याच्या बाबतीत काही विशेष दिसत नाहीत. तरीही तेवढ्यातल्या तेवढ्यात आवडनिवड करावयाचीच झाल्यास असे म्हणता येईल की, सकाळच्या प्रहरी त्यांना जिलेबी खाणे आवडत असे. याशिवाय तूप-गूळ घातलेला बाजरीच्या भाकरीचा मलिदा त्यांना फार आवडे. पोक, शाळू, काकड्या यावर त्यांचे जादा प्रेम. उंधिया खाण्यात त्यांना मौज वाटते.”३ महाराज सयाजीराव आहाराच्या बाबतीत फारसे आवडनिवड बाळगताना दिसत नाहीत. त्यांच्या जीवनाची सुरुवात सामान्य गरीब कुटुंबातून झालेली असल्यामुळे त्यांच्या आहाराची आवड शरीराच्या गरजेसारखीच होते. याचा प्रत्यय त्यांच्या आहाराबाबत येतो. ते मांसाहार करत होते का या बाबत अधिक माहिती उपलब्ध होत नाही. पण शिकार करत असल्यामुळे त्यांचा मांसाहार होत असावा असा तर्क काढण्यास जागा आहे.

निष्कर्ष :

१. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे बालपण शेती प्राणी-पक्षी यांच्यात गेल्यामुळे त्यांना क्रीडा वा खेळाची नैसर्गिक आवड प्राप्त झालेली होती.
२. बलदंड शरीरामध्ये निरोगी मन, विचार वास करावयास व्यायामाची आवश्यकता असते. या विचारावर महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचा विश्वास होता.
३. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना देशी-परदेशी खेळ खेळण्यास आवडत होते. त्याचबरोबर युद्धशास्त्र विद्येचाही अभ्यास केला.
४. महाराज सयाजीराव गायकवाड आहाराबाबत आवडनिवड बाळगत नव्हते. उपलब्ध आणि गरजेच्या आहाराचा विचार करत असत, याचाही प्रत्यय येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. भांड बाबा (संपा) : गौरवगाथा युगपुरूषाची (महाराज सयाजीराव) महाराष्ट्र राज्य साहित्य, संस्कृती मंडळ मुंबई. २०१७ पृष्ठ क्रमांक
२. कित्ता : पृष्ठ क्रमांक : ३३३
३. कित्ता : पृष्ठ क्रमांक : ३३५-३३६